

Anahtar Sözcükler

Ünlü Uyumu, Dilönü, Öndil, Önekaymış, Damaksıl, Damaksillaşmış

Keywords

Vowel Harmony, Coronal, Front, Fronted, Palatal, Palatalized

DAMAKSILLAŞMA VE [ÖNDİL] ÜZERİNE: TÜRKÇE VE KARAYCA UYUMLARINDAKİ ÖRTÜŞME

ON PALATALIZATION AND [FRONT]: THE OVERLAPPING IN TURKISH AND KARAIM HARMONIES

• **Aysun Kunduracı**

Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, İngilizce Öğretmenliği Programı, aysun.kunduraci@yeditepe.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Türkiye Türkçesinde ve Kuzeybatı Karaycasında uyuma giren ve girmeyen sesleri karşılaştırmakta ve uyumca hedeflenen özelliğin (yani uyum sürecinde aynılığı hedeflenen özelliğin) iki lehçede de ünlülere ait bir dilönü özelliği olduğunu savunmaktadır. Çalışma, sesbilimde “damaksıl”, “damaksillaşmış” ve “önekaymış” olmayı ayırt etmekte ve uyumdaki hedef özelliğin “damaksillaşmış” ile ilgili olan [öndil] olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bilindiği gibi Türkçede devinimsel uyum, sözcükte devinimsellik açısından ünlüler arasında uyuşma gerektirir (örn. Yavaş, 1980; Kardeştuncer, 1983; Ergenç, 1995; Kabak, 2011). Ancak kimi öndil ünsüzleri uyumla etkileşerek uyumda hedeflenen özelliği [arkadil]den [öndil]e dönüştürmektedir (Levi, 2002). Diğer bir taraftan, özellik açısından /i/ ile örtüştüğü düşünülen /j/ sesbirimi, uyumla herhangi bir etkileşime girmemektedir. Bu yansızlık, /j/ ve /i/ seslerinin tümüyle aynı özelliklere sahip olmadığını göstermektedir. Çalışma, bu nedenle, /j/’nin (yalnızca seslemsel olarak /i/’den farklı) bir yarıünlü olduğu görüşünü (örn. Clements ve Sezer, 1982) sorgulamakta ve /j/’nin Türkçe ve Karaycadaki davranışından yola çıkarak uyum ve damaksillaşma arasındaki etkileşimi araştırmaktadır.

Abstract

This study compares the segments involved in the harmony processes with those that are excluded from the harmony in Turkey Turkish and Northwest Karaim, and argues that the target feature in the harmony process, a type of phonological agreement, is [front] in both dialects. The study distinguishes [palatal], [palatalized], and [fronted] from each other, and aims to show that what is targeted in the Turkic harmonies is [front], which palatalization (and [palatalized]) is also involved in. As is known, Turkish backness harmony requires that all vowels in a word agree in terms of the backness/frontness dimension (e.g. Yavaş, 1980; Kardeştuncer, 1983; Ergenç, 1995; Kabak, 2011). Interestingly however, some consonants can also change the target feature from [back] to [front] in the harmony (cf. Levi, 2002). On the other hand, the Turkish /j/, which is claimed to be identical to /i/ in terms of articulation, is not involved in the harmony: It is transparent. This implies that /j/ and /i/ must not have identical features completely. The study, therefore, revisits the view that /j/ is a glide which differs from /i/ concerning the syllable structure only (e.g. Clements and Sezer, 1982), and investigates the interaction between palatalization and harmony by considering the

Çalışma, Ünlü-yeri Kuramı (Vowel-place Theory, Clements ve Hume, 1995) çerçevesinde bir öneri sunmakta; betimleyici, durum belirleyici bir yöntem izlemektedir. Çalışmanın sonuçları ise şu şekildedir: (i) Türkçedeki /j/ akıcı bir ünsüzken, Karaycadaki /j/ bir yarıünlüdür, (ii) hem Türkçede hem de Karaycada uyumun hedeflediği özellik [öndil], yani ünlülere ait dilönüdür, (iii) Türkçede ünlü uyumuna, bu özelliği içeren ünsüzler de katılabilir, (iv) damaksız, damaksıllaşmış ve önekaymış ayrımının yapılması sesbilimsel olarak gereklidir, (v) sesleri ayırt edici sesbilgisel özellikler sesbilimsel süreçleri açıklamada önemli rollere sahiptir.

behavior of /j/ in the Turkish and Karaim harmonies. The study provides an analysis in the line of V-place Theory (Clements and Hume, 1995) and highlights the need for distinctive features in order to account for phonological processes such as harmony. The conclusions of the study are as follows: (i) Turkish /j/ is a true consonant, a liquid, whereas the Karaim /j/ is a glide, (ii) both Turkish vowel harmony and Karaim consonant harmony target [front], a V-place feature, (iii) Turkish consonants including this feature are involved in the harmony, (iv) phonological processes show that palatal, palatalized, and fronted are three distinct phenomena, and (v) phonological processes may refer to phonetic features.

Giriş

1. Konu, Sorunlar ve Kuramsal Çerçeve

Bu çalışma, Türkçede “damaksıl” (palatal), “damaksıllaşmış” (palatalized) ve “önekaymış” (fronted) özelliklerinin ayırt edilmesi gerektiğini savunmakta ve sesbilimsel süreçlerin açıklanmasında, Ünlü-yeri (Vowel-place) Kuramı’nın (Clements ve Hume, 1995) önerdiği gibi, seslerin bütüncül özelliklerinden oluşan (ses) özellik yapılarının (feature geometry) önemini göstermeyi hedeflemektedir. Çalışma, Türkçede damaksıl ya da önekaymış değil yalnızca damaksıllaşmış olan ünsüzlerin, aynen ünlülerde olduğu gibi ünlü-yeri özelliği taşıdığını (krş. Clements ve Hume, 1995) ve bu nedenle ünlü uyumuna girdiğini göstermekte, betimlemeli ve durum çözümleyen bir yol izlemektedir. Türkçede uyum (bkz. Bölüm 1.3) üzerine pek çok çalışma (örn. Yavaş, 1980; Kardeşuncer, 1983; van der Hulst ve van de Weijer, 1991; Ergenç, 1995; Demircan, 1996; Levi, 2000; Kabak, 2011) dilin öne doğru deviniminin sesbilimsel uyumla etkileşimini göstermiş ve kimi düzensiz durumlar olduğunu dile getirmiştir. Ancak kimi biçimlerde, örneğin *kalp-te* [k^halp.t^he] sözcük biçiminde, ünlü uyumuna rağmen, ikinci seslemde neden ilk seslemdeki aksine bir [öndil] ünlüsü olduğu ve diğer bir yandan, /i/ sesine eklemeye açısından çok benzeyen bir yarıünlü olarak görülmesine rağmen (örn. Clements ve Sezer, 1982) /j/ sesinin neden ünlü uyumuyla etkileşemediği, Levi’nin (2000, 2002) çalışmaları dışında, yeterince vurgulanmamış ya da kuramsal bir çözümlemeden yoksun kalmıştır. Örneğin, van der Hulst ve van de Weijer (1991), damaksıllaşan artdamaksılların, artlarından gelen eklerdeki ünlüleri [öndil] ünlüsü olarak düzenlediğini göstermekte (s. 53–54) ancak ayrıntılı bir çözümleme sunmamaktadır. Kabak (2011), damaksıllaşma içeren /i/’nin kendisinden sonra gelen ünlüleri öndil ünlüsü olarak düzenlediğini, *gol-ü* sözcüğünde olduğu gibi, ancak, örneğin *sagt-e* gibi bir sözcük biçiminde, eklenemdeki öndil ve tabandaki arkadil ünlüsü arasındaki devinimsel uyumsuzluğun, sözcükteki /t/ ünsüzü ile ilgili olmadığını, yani damaksıllaşmadan kaynaklanmadığını ve bu gibi durumların çözümü için ayrıntılı araştırma gerektiğini belirtmektedir (s. 15–16).

Bu çalışma, öncelikle, ünsüzlerin ne gibi bir durumda ünlü uyumuyla etkileşebildiğini ve ikinci olarak, bir ünlüye çok yakın bir yarıünlünün ne tür bir durumda ünlü uyumunca dışlanabildiğini, sesbilgisel özellikleri ayırt ederek göstermeyi hedeflemektedir. Çalışmaya göre “damaksıl” ve “damaksıllaşmış” olmayı ayırt etmek iki durumu da açıklayabilmeye olanak sağlamaktadır. [damaksıllaşmış] özelliği içeren ünsüzler ünlülerle uyuşabilir ve ayrıca pek çok dilde yarıünlü olarak düşünülen /j/’nin [damaksıl] olması, ancak [damaksıllaşmış] olmaması, bu çalışmanın önerdiği gibi, Türkçede tam bir ünsüz olarak değerlendirilmesini sağlayabilir. Ancak, Levi (2008) ve Uzun, Kırçalı, Güçlütürk ve Reyhan (2018), Türkçede /j/ sesini bir yarıünlü olarak göstermektedir; ayrıntılar için okuyucu bu çalışmaları incelemelidir.

Çalışma, öncelikle, Türkçede ünlüler ile uyuşabilen /i/ gibi başka damaksıllaşmış seslerin de olduğunu göstermektedir. İkinci olarak, Türkçede /j/ sesinin damaksıl (akıcı) bir ünsüz olduğunu ve Kuzeybatı Karaycasındaki /j/ sesinin, Türkçedekinin aksine, bir yarıünlü olduğunu önermektedir. Bu öneri, /j/ ünsüzünün, Türkçedeki devinimsel ünlü uyumu ve Kuzeybatı Karaycasındaki ünsüz uyumu süreçleri içinde değerlendirilmesine ve belirgin bir farklılık göstermesine dayanmaktadır. /j/ sesine ilişkin bu durum, yani iki Türk lehçesindeki farklılaşma, özellik yapısının sesbilimsel süreçleri açıklamadaki etkinliğini göstermekte ve kuramsal sesbilimle ilgili kimi çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır. Çalışmanın kuramsal odağı ise, /j/ gibi bir damaksılın aksine, /i/ gibi bir damaksıllaşmış ünlü uyumunu etkilemesinin, /j/ gibi bir seste olmayan ancak /i/ gibi seslerde olan bir tür ünlü özelliği (krş. Clements ve Hume, 1995; Levi, 2002) içermesidir: [+ünlü-yeri öndil] ya da “ünlü öndili”. Çalışmaya göre bu özellik de damaksıl olmayla değil damaksıllaşma ile yakından ilgilidir ve önekaymanın aksine, damaksıllaşma sessel ortam kaynaklı bir süreç değil, sesbilimseldir.

Çalışmanın taslağı şu şekildedir: Çalışmadaki birinci bölüm damaksıllaşmış ve önekaymış ayrımı, Türkçede ünlü uyumu ve kuramsal altyapı üzerinedir. Damaksıllaşma ve önekayma karşılaştırılmakta, alanyazınında kimi zaman gördüğümüz birbiri yerine kullanımların yanıltıcı olduğu ve bu özelliklerin ayrılması gerektiği gösterilmektedir. Damaksıllaşmış ünsüzlerin ünlü uyumunu neden etkilediklerine, Türkçede devinimsel uyuma dair alanyazınına ve bu çalışmanın kuramsal çerçevesi olan Ünlü-yeri Kuramı’na (Clements ve Hume, 1995) değinilmektedir. Bunu izleyen ikinci bölüm Türkçe ve Karaycada /j/ sesini incelemekte ve iki lehçedeki /j/ sesinin tamamen aynı olmadığını göstermektedir: Sesbilimsel davranışları, /j/’nin Türkçede ünsüz, Karaycada ise yarıünlü olduğunu göstermektedir. Bir sonraki bölüm iki Türk lehçesini sesbilimsel uyuşma (agreement)¹ açısından değerlendirmektedir. Bu bölümdeki öneri de şu şekildedir: Sesbilimsel uyuşma, belirlenmiş özelliklerin birlikte kullanımına ya da benzeşme/yayıma sürecine bağlı gelişebilir, Türkçede ve Karaycadaki uyumlar belirlenmeye dayalı türdendir.

1.1. Damaksıllaşma ve Önekayma

Alanyazınında “damaksıllaşma” (palatalization) ve “önekayma” (fronting) terimleri kimi zaman birbiri yerine kullanılmaktadır. Bu bölümde bu iki terimin ve sürecin ayrılması gerektiği savunulmakta ve “önekaymış”ın aksine, “damaksıllaşmış”ın Türkçede ayırt edici bir özellik olduğu, özellik yapısında gösterilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmaya göre, damaksıllaşmış olma bağlama dayalı olmayan bir özelliktir, ancak önekayma sessel bağlam (komşu sesler) kaynaklıdır. Her ne kadar damaksıllaşma da ağzın ön kısmına ait bir eklemleme işerse de, damaksıllaşma ve önekayma Türkçede sesbilimsel olarak ayırt edilmelidir.

¹ Bu çalışma İngilizce *agreement* için “uyuşma” ve *harmony* için “uyum” ifadelerini kullanmakta, uyumu bir tür sesbilimsel uyuşma süreci olarak değerlendirmektedir (bkz. Bölüm 3).

Genel alanyazınına şöyle bir bakacak olursak, öncelikle Keating ve Lahiri'nin (1993) "önekayma"yı öndil ünlüleri yanında bulunan /k/, /g/ gibi artdamaksıllar için kullandığını görüyoruz. Keating ve Lahiri bir yandan damaksıl (örn. /tʃ/ gibi patlamalı-sızıntılılar, /ʃ/ gibi sürtünücüler ve /j/ gibi yarıünlüler) ve önekayan (/k./ gibi) artdamaksıllar arasındaki, diğer yandan damaksıllaşmış (örn. /i/) ve önekaymış ünsüzler arasındaki farkı göstermektedir. Ancak damaksıllar ve damaksıllaşmışlar arasında kayda değer bir fark olmadığını dile getirmektedir. Keating ve Lahiri'nin (1993: 80–95) X-ışını görüntülerine göre damaksıl ünsüzler eklemlemede en ön kısıtlanmayı ve ünlü yanında en yüksek sıklığı gösterirken (F4, dördüncü formant), damaksıllaşmışlar, F3 ya da F4 ile, ikinci sırayı almakta ve önekayan artdamaksıllardan daha önde bir eklemleme içermektedir; önekayan artdamaksıllar da, her ne kadar öne kaysalar da, F3 ile ilk iki gruptan daha az "önde" olan bir eklemleme içermektedir. Keating ve Lahiri damaksıl ve damaksıllaşmış seslerin, önekayan artdamaksıllara göre birbirine daha yakın olduğunu dile getirirse ve damaksıl ve damaksıllaşmışların, önekayan seslerden farklı şekilde gösterilmesi gerektiğinden bahsetse de, örneğin, bu iki grubun dahil olduğu doğal bir sınıftan bahsetmemektedir. Buna karşın ortama bağlı olarak önekayan artdamaksıllardaki "ön"lüğün (öndil olmanın) sessel bir özellik olarak özellik yapısında bir yeri olamayacağını belirtmektedir. Bu çalışma da Keating ve Lahiri'nin damaksıllaşma ve önekayma ayrımını Türkçe veriyle desteklemektedir (bkz. Bölüm 1.3, 1.4 ve Bölüm 3).

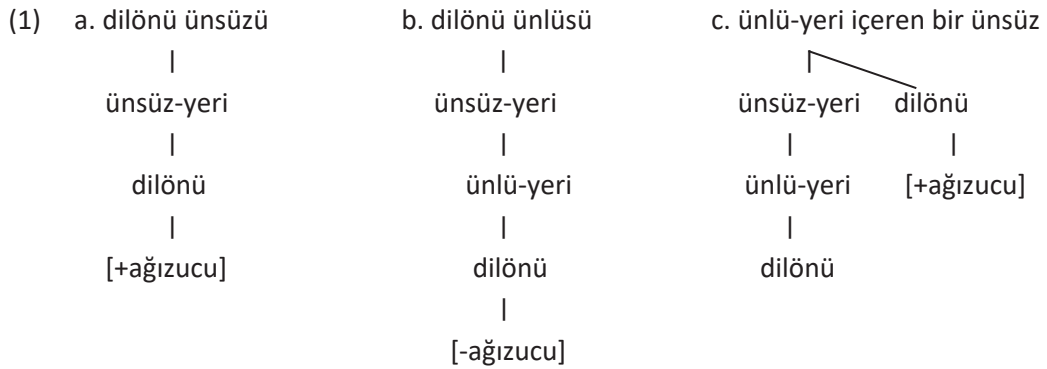
Damaksıl ve damaksıllaşmış ayrımını vurgulayan diğer bir çalışma da Hume'a (1994) aittir: damaksıl ünsüzler [-ağızucu (anterior)] iken damaksıllaşmış ünsüzler [+ağızucu] özelliği taşımaktadır, damaksılların özellik yapılarında herhangi bir ünlü düğümü (node) yokken, damaksıllaşmış ünsüzlerin, ünlülerdekine benzeyen özellikleri vardır. Bu özellik ikincil bir boğumlamaya ait olduğundan damaksıllaşmışların özellik yapılarını diğer ünsüzlerinkine göre daha karmaşık kılmaktadır (1994: 76–85). Hume, damaksıllaşmışları bu şekilde damaksıllardan ayırmakla beraber damaksıllaşmış ve önekaymış ünsüzler arasında herhangi bir ayırım yapmamaktadır. Çünkü Hume'a göre damaksıllaşma bir ünsüzün ardışık bir ünlüye benzeşmesiyle ortaya çıkan bir süreçtir (1994: 81, 137).

Bu çalışma öncelikle, Hume'un (1994) aksine, Keating ve Lahiri'de (1993) olduğu gibi damaksıllaşmış ve önekaymış ünsüzleri birbirinden ayırmaktadır. Türkçede böyle bir ayırım gereklidir çünkü, örneğin, *Alp* sözcüğündeki yanünsüz damaksıllaşmıştır ve önündeki ünlü öndil değil arkadil ünlüsüdür: /i/ sesindeki damaksıllaşmada bir benzeşme ya da ortam etkisi söz konusu değildir. Çalışma, diğer taraftan, Hume'un (1994) damaksıllaşmış ünsüzlerin özellik yapısının ünlülerinkine benzediği ve karmaşık olduğu önerisini desteklemektedir: Türkçede damaksıllar değil, önekayanlar değil, yalnızca damaksıllaşmış ünsüzler ünlü uyumuyla etkileşebilmektedir (krş. Levi, 2000). Bu da açıkça özellik yapılarının bir biçimde ünlülerinkine benzediğini göstermektedir.

1.2. Ünlü-yeri Kuramı

Üretici Sesbilim’de (Chomsky ve Halle, 1968) sesbilimsel organizasyon, sesleri oluşturan ayırt edici özelliklere dayanmaktadır; (+) ve (-) şeklinde ikili değerlerle gösterimlenen ayırt edici özellikler, evrensel olduğu düşünülen bir envantere aittir ve hem sesbilimsel kuralların açıklanmasında hem de eklememeyi tanımlamada önemli rollere sahiptir. Clements (1985) de, ‘Özellik Geometrisi’nde, ayırt edici ses özelliklerinin hiyerarşik bir düzen oluşturduğunu ve sesbilimsel süreçlerdeki ortak davranışların bu özelliklerin oluşturduğu doğal gruplardan kaynaklı olduğunu dile getirmektedir.

Clements ve Hume (1995), Üretici Sesbilim ve Özellik Geometrisi’nin bir uzantısı olan, hiyerarşik ses özelliklerinden oluşan ve Ünlü-yeri Kuramı olarak adlandırdıkları modellerinde, öndil ünlülerinin bir dilönü (coronal) özelliği, arkadil ünlülerinin de bir dilardı (dorsal) özelliği taşıdığını, ancak dilönü özelliğinin öndil ünlülerinde ve ünsüzlerinde aynı olmadığını öne sürmektedir. Önerdikleri ses özelliği hiyerarşisinde, ünlülere ait dilönü özelliği ünlü-yeri altında, ünsüzlere ait olan da ünsüz-yeri altında gösterilmektedir. Aşağıda (1)’de Clements ve Hume’a (1995) ait (40), (62) ve (66) numaralı örnekler basitleştirilerek verilmektedir. (1a) dilönü özelliği taşıyan bir ünsüzü (örn. bir dişyuvasıl ya da dişsili), (1b) bu özelliği taşıyan bir ünlüyü (yani bir öndil ünlüsünü) göstermektedir. Clements ve Hume ayrıca kimi ünsüzlerin de (normalde ünlülerin taşıdığı) ünlü-yeri altındaki dilönü özelliğini taşıyabileceğini öne sürmektedir, bu da aşağıda (1c)’de örneklenmektedir:

(1c)’deki özellik yapısı (1a)’dakinden bir ünlü-yeri içermesi açısından, (1b)’dekinden ise bir ünlü yerine bir ünsüzün özellik yapısını yansıtmaması açısından farklıdır. Bu da (1c)’de yansıtıldığı gibi kimi ünsüzlerin bir tür ikincil boğumlama içerdiğini göstermektedir.² Kısaca, Clements ve Hume’a (1995) göre ünlüler ve ünsüzler benzer özellikler taşıyabilirler ve kimi ünsüzler ünsüz yeri altında, bir ikincil boğumlama olarak ünlü-yeri özelliği taşıyabilir. Bu çalışmaya göre, (1)’de yansıtılan özellik yapıları aynı zamanda giriş bölümünde değinilen damaksıl ve damaksıllaşmış ayırımı da

² Clements ve Hume (1995) öndil özelliği içeren ünlü ve ünsüzlerin etkileşimine dair pek çok örnek sunmaktadır.

belirginleştirmektedir: Damaksillaşmış bir ünsüzün özellik yapısı (1c)'dekine benzeyecektir, bir ünlü-yeri içerecektir, ancak damaksıl bir ünsüz daha az karmaşık bir yapıya sahip olup (1a)'daki gibi yalnızca ünsüz özellikleri içerecektir.

1.3. Türkçede Devinimsel Uyum

Bilindiği gibi Türkçede iki tür ünlü uyumu vardır: devinimsel uyum (ya da öndil/arkadil uyumu), yani öndil ünlüleri ve arkadil ünlülerinin ters düştüğü uyum, ve yuvarlaklık uyumu (ya da dudaksılık uyumu). Türkçede devinimsel ünlü uyumu, alanyazınında önceki çalışmaların da ayrıntılı olarak açıkladığı gibi, aynı ünlü alanındaki ünlülerin öndillik ya da arkadillik açısından uyumunu gerektirir, eklenme içeren durumlarda uyum tabana dayalı ve sağa ilerleyicidir (Yavaş, 1980; Kardeşuncer, 1983; van der Hulst ve van de Weijer, 1991; Ergenç, 1995; Demircan, 1996; Kabak, 2011). Van der Hulst ve van de Weijer (1991: 52) ayrıca, Türkçede (dışsal) uyumun tabana dayandığından, kimi dillerde bunun tersi durumun da olabildiğinden, yani eklerdeki ses özelliklerinin uyan değil (tabandaki ses özelliklerini) belirleyen olduğu durumlardan bahsetmektedir.³

Bu çalışma yalnızca devinimsel ünlü uyumuna gönderim yapmaktadır: *a, ı, o, u* ve *e, i, ö, ü* (IPA: [ɑ, ɨ, o, u] ve [e, ɛ,⁴ i, ø, y]). Aşağıda Tablo 1'de Türkçede ünlülerin ayırt edici özellikleri gösterilmektedir; devinimsel uyumu ilgilendiren özellikler öndil ve arkadildir.

Tablo 1. Türkçede Ünlüler⁵

	Öndil		Arkadil	
	düz	yuvarlak	düz	yuvarlak
Yüksek	i	y	ɨ	u
Orta	e	ø		o
Alçak	ɛ		ɑ	

Van der Hulst ve van de Weijer'in (1991: 38) de altını çizdiği gibi, Türkçedeki devinimsel uyum, Özellik Geometrisi'ni (Clements, 1985) destekleyen türden veriler sunmaktadır: Yukarıda "öndil" kısmındaki sesler, "arkadil" kısmındakilere karşıt bir grup oluşturmakta ve aynı gruptaki sesler, ünlü uyumu gibi sesbilimsel süreçlerde benzer davranışlar sergilemektedir. Örneğin, Türkçede eklenme içeren sözcük biçimlerinde, ekler bir önceki biçimin (ek, taban ya da kök) son seslemindeki öndil/arkadil özelliğine göre belirlenmektedir (dışsal uyum [external harmony]), örneğin /kedi-li/ ve /kaplan-ı/ biçimlerindeki -// eklenmesinde olduğu gibi.

3 Önek içeren dillerde de uyumun hem sağa hem de sola doğru ilerlediği örnekler için bkz. Crothers ve Shibatani, 1980.

4 Bu çalışmada "ɛ" imi /e/ sesbiriminin bir sesbirimciği olan alçak (low), düz (unround), öndil ünlüsü için kullanılmaktadır. Çalışmaya göre [ɛ] ve [e] arasındaki fark ilkinin alçak, ikincisinin orta (mid) özelliğindedir; bunun dışındaki özellikler aynıdır: İki ses de hem öndil hem de düz ünlülerdir. Bu çalışmaya göre, seslem sonundaki /m/, /n/, /l/ ve /r/ ünsüzleri kendilerinden önce gelen /e/ ünlüsünün [ɛ] olarak sesletilmesinde tetikleyicidir.

5 Daha kapsamlı ve kısmen farklı gösterimler için bkz. Erguvanlı Taylan (2015), Ergenç ve Bekâr Uzun (2017).

Alanyazınında Türkçede kimi köklerin ve sözcük biçimlerindeki eklenmelerin devinimsel uyuma aykırı görünüşler sergilediği de sık sık tartışılmış bir konudur. Bu çalışma, Yavaş (1980), Kardeştuncer (1983) ve Kabak (2011) çalışmalarında olduğu gibi, yabancı kök (örn. *efsun*) ve yabancı eklerle ilgili (örn. *-vâri*) uyumsuzlukların zaten kaynak dille ilgili olduğu ve Türkçedeki uyum için herhangi bir sıradışılık taşımadığı görüşünü benimsemektedir. Çalışma, Türkçe olduğu halde uyuşmayan eklenmeler için de (örn. *-(l)yör*) Kardeştuncer'in (1983) bileşik çözümlemesini, yani bu gibi eklenmelerdeki eklerin eskiden bağımsız biçim olmasından ötürü günümüzde de devam eden uyuma karşı direnci düşüncesini, benimsemekte ve yine bir aykırılık gözlemlemektedir. Örneğin, $[[[a/]]][yör]$ sözcüğü aslında bir bileşik yapısındadır, $[yör]$ ayrı bir taban gibi davranmaktadır, Türkçede bileşiklerde tabanlar arası uyum aranmadığından da bu gibi ifadeler bir aykırılık içermemektedir aslında (Kardeştuncer, 1983: 58–59). Altı çizilmesi gereken diğer bir nokta da, Türkçede eklenmelerin, yabancı kök üzerine uygulansalar da bir önceki son seslemdeki ünlü özelliğine göre uyumlanmasıdır (dışsal uyum). Örneğin, her ne kadar kök biçim $/efsun/$, $/e/$ ve $/u/$ gibi devinimsel olarak uyuşmayan birimler içerse de, $/efsun-a/$ sözcük biçimindeki eklenmeye ait ünlü, $/a/$, $[sun]$ seslemesindeki $/u/$ gibi arkadil özelliği taşımaktadır; dışsal uyum içsel uyum olmasa da etkindir.

Geriye kimi (yabancı) köklerle birlikte dışsal uyumun gözlemlenmediği örnekleri açıklamak kalmıştır, örneğin $/harf-e/$ ifadesindeki ilk ünlünün arkadil, ikinci ünlünün de öndil ünlüsü olması gibi. Uyumun, bu çalışma açısından önemli çıkarımlara neden olan kısmı da bu gibi Türkçe olduğu ve bileşik (bkz. Kardeştuncer, 1983) oluşturmadığı halde, örneğin yukarıdaki yönelme durumu çekimine ait sesletimde (*harf-e*) olduğu gibi, uyuşum içermeyen durumlar. Bir sonraki bölümde bu durumlar tartışılmaktadır.

1.4. Türkçede Ünlülere Ait Dilönü

Bu bölüm damaksıllaşmış özelliğinin Türkçede sessel ortama bağlı olmayan, ayırt edici bir özellik olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Burada sunulan örnekler damaksıllaşmış ünsüzlerin yalnızca öndil değil arkadil ünlüleriyle birlikte de rahatlıkla belirebildiğini göstermektedir.⁶

İlginçtir ki Türkçede, aynen ünlüler gibi, damaksıllaşmış $/tʰ/$, $/rʲ/$, $/lʲ/$, $/kʲ/$, $/gʲ/$ ⁷ ünsüzleri de uyumun amaçlanan özelliğini [arkadil]den [öndil]e dönüştürebilmektedir:

(2)	a. tokat	$[tʰokʰatʰ]$	b. tokat-ı	$[tʰokʰatʰi]$
	c. saat	$[sa:tʰ]$	d. saat-i/*ı	$[sa:tʰi/*i]$
(3)	a. zarf	$[zarf]$	b. zarf-ım	$[zarfim]$
	c. harf	$[harʲf]$	d. harf-ım/*ım	$[harʲfim/*im]$
(4)	a. kulp	$[kʰulpʰ]$	b. kulp-ta	$[kʰulptʰa]$
	c. kalp	$[kʰalʲpʰ]$	d. kalp-te/*ta	$[kʰalʲptʰe/*ta]$

6 Damaksıllaşma nedeniyle devinimsel uyumun değiştiği başka ifadeler için bkz. van der Hulst ve van de Weijer (1991: 54), Kabak (2011: 15–16).

7 Bu çalışmada damaksıllaşmış olma özelliği için, bu özelliği taşıyan tüm ünsüzleri genellemek adına $/...ʲ/$ imi kullanılmaktadır. Damaksıllaşmış ünsüzler için kullanılan diğer imler için bkz. Erguvanlı Taylan, 2015; Ergenç ve Bekâr Uzun (2017).

(2a, b), (3a, b), ve (4a, b) damaksillaşmış özelliği içermeyen /t/, /r/ ve /l/ seslerini içermektedir ve bu sesler ünlü uyumuna karşı yansızdır. Buna karşın (2c, d), (3c, d), and (4c, d) damaksillaşmış /tʰ/, /rʰ/ ve /lʰ/ içermektedir. Kabak (2011: 16, 20), *saate, vakte, harfe* gibi sözcük biçimlerinde herhangi bir damaksillaşma olmadığını ve uyumun bu gibi sözcüklerin ardından engellenmesinin ünsüzlerdeki özel bir durumdan (damaksillaşmadan) kaynaklanmadığını öne sürmekte ve bu durumların çözümünü sonraki araştırmalara bırakmaktadır. Bu çalışmaya göre ise, bu sözcüklerdeki /tʰ/ ve /rʰ/ de /lʰ/ gibi damaksillaşma içermekte, böylece uyumun hedefini [arkadil]den [öndil]e çevirmekte ve artlarından gelen ünlülerin öndil ünlüsü olarak düzenlenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle (2d), (3d) ve (4d)'de çekimsel eklenmelerdeki ünlüler, köklerdeki aksine, öndil ünlüsüdür.

(2)–(4)'te örneklendiği gibi damaksillaşmış ünsüz içeren sözcüklerin (örn. *saat, kalp, hayal*) genellikle öz Türkçe olmaması damaksillaşmış ünsüzlerin yüksek olasılıkla Türkçeye diğer dillerden girmiş olduğunu göstermektedir. Ancak böyle bir sav sunmak için ayrıntılı bir sözlüksel tarama gereklidir; bu duruma bir istisna *alp* sözcüğündeki /lʰ/ ünsüzüdür: bu sözcük alıntı değildir ancak yanünsüzü Modern Türkçede damaksillaşmıştır (sözcük tek başına sesletilirken). Ancak bu sözcükteki damaksillaşmış yanünsüz *Alparslan* sözcüğünde damaksillaşmamıştır, bu da yine damaksillaşmanın öz Türkçeye ait olmadığını, Türkçeye diğer dillerden geçmiş olabileceğini göstermektedir.

Levi (2002: 389–390) Türkçede iki tür yan(al)ünsüz /l/ olduğunu ve bunların özelliksel gösterimlerinin farklı olduğunu, damaksillaşmış yanünsüzün, Ünlü-yeri Kuramı'nda (Clements ve Hume, 1995) olduğu gibi, ünlü-yerine ait bir dilönü özelliği taşıdığını ve bu nedenle yalnızca damaksillaşmış yanünsüzün ünlü uyumunu etkileyebildiğini göstermektedir. Bu çalışma, Levi'yi (2002) desteklemekle beraber Türkçede /lʰ/ gibi ünlü-yeri özelliği taşıyan ve bu özellik nedeniyle ünlü uyumuyla etkileşebilen başka ünsüzlerin de olduğunu savunmaktadır, /tʰ/, /rʰ/ (ve ayrıca /kʰ/, /gʰ/ gibi). Bu çalışmaya göre bu gibi ünsüzler damaksil değil damaksillaşmıştır. Diğer bir deyişle, bu çalışma damaksillaşmayı sessel ortama bağlı olmayan, böyle bir ortamdan özerk, içsel özelliklerle ilgili, özellik yapısı kaynaklı bir durum olarak değerlendirmektedir.⁸ Yukarıda (2d), (3d) ve (4d)'deki durum, yani eklenmelerdeki ünlülerin bir önceki seslemlerdeki arkadil ünlülerine rağmen öndil ünlüsü olması, ortam kaynaklı değil içsessel (içsel sessel) özellik kaynaklı bir durumdur. Aşağıda (6), /lʰ/ yanünsüzünün öndil ünlüsü içeren ortamlarla kısıtlanmadığını, arkadil ünsüzleriyle de rahatlıkla oluşabildiğini örnelemektedir:

(5)	a. sel	[sɛlʰ]	b. sel-e	[selʰe]
	c. sol	[sol]	d. sol-a	[sola]
(6)	a. sol	[solʰ]	b. sol-e	[solʰe]

⁸ Bu çalışmanın aksine, damaksillaşmayı sessel ortama bağlı bir durum olarak değerlendiren karşıt görüşler de vardır; örneğin bkz. Kabak (2007: 1402–1403).

Yukarıda hem /l/ (5c) hem de /l̥/ (5a, 6a) ünsüzünün seslem sonunda oluşabildiği görülmektedir. Ayrıca /l̥/’nin arkadil ünlüleriyle (5c, d), ancak /l̥/’nin hem öndil (5a), (5b), (6b) hem de arkadil ünlüleriyle (6a) birlikte oluşabildiğini görmekteyiz. Kısaca, /l̥/’nin oluşması için komşu ünlülerin öndil ünlüsü olması gibi bir koşul yoktur. Bu yanünsüze ait seslem yeriyle ilgili bir koşul da yoktur, çünkü yukarıda olduğu gibi seslem sonunda bulunabilirken aşağıda olduğu gibi seslem başında da bulunabilmektedir:

(7)	a. lezzet	[l̥ez.zet ^h]	b. lodos	[l̥o.dos]
	c. lıkır	[l̥i.k ^h ır̥] / [li.k ^h ır̥]		

(7)’de gösterildiği gibi seslem başı pozisyonuna ait ilginç iki nokta vardır: Öncelikle, Türkçede yanünsüzle başlayan neredeyse tüm sözcüklerdeki yanünsüz damaksıllaşmış olandır, /l̥/. İkinci olarak da, /l̥/ ile başlayan bu sözcüklerin neredeyse tamamı ödünç sözcüktür. (7c)’deki *lıkır* sözcüğü bu duruma aykırılık gösteren seyrek sözcüklerdendir (yani hem Türkçe olup hem de /l̥/ ile başlayabilen). Her ne kadar bu iki duruma dair ayrıntılı sözlüksel taramalar gerekse de, bu çalışmada, en azından, damaksıllaşmış yanünsüzün Türkçeye diğer dillerden girmiş ve sonradan sesbirimleşmiş olabileceği olasılığını ortaya atabiliriz. Aşağıda (8)’de yanünsüzle başlayan başka sözcükler de görülebilir, bu sözcüklerin hepsi alıntı sözcüklerdir:

(8)	a. lale	[l̥a:l̥e],	laf	[l̥af]	(Farsçadan)
	b. lezzet	[l̥ezzet ^h],	lif	[l̥if]	(Arapçadan)
	c. lamba	[l̥amba],	lodos	[l̥odos]	(Yunancadan)
	d. lavanta	[l̥avant ^h a],	lokanta	[l̥ok ^h ant ^h a]	(İtalyancadan)

Özetle bu bölümde /l̥/, /r̥/, /t̥/ gibi damaksıllaşmış ünsüzlerin ses özellik yapısının damaksıllaşmamış ünsüzlerden farklı olması gerektiği, damaksıllaşmışların ikincil birer boğumlama içerdiği ve bunun, Clements ve Hume’un (1995) öne sürdüğü ve Levi’nin (2002) /l̥/ için önerdiği gibi bir ünlü-yeri özelliği olduğu gösterilmiştir. Hatırlamalıyız ki damaksıllaşmış ünsüzler kendilerinden önce gelen hem öndil hem de arkadil ünlüleriyle aynı ortamda bulunabilmektedir, ancak kendilerinden sonraki ortamı [+öndil] içerecek biçimde etkilemektedir. Bu nedenle damaksıllaşmış ünsüzler, içyapısal özellikleri nedeniyle “öndil ünsüzü” olarak tanımlanabilir ve bu şekilde de (ortama bağlı olarak) önekaymış ünsüzlerden rahatlıkla ayrılabilir.⁹ Ortama dayalı olmayan bu dilönü özelliği de bizi bu özelliği taşıyan (damaksıllaşmış) ünsüzlerin sesbirim dökümünde birer sesbirim olarak yer edindiği sonucuna ulaştırmaktadır.¹⁰

9 Oflazer ve Inkelas (2006: 83) da damaksıllaşmışların ve damaksıllaşmamış benzerlerinin ayrılması gerektiğine değinmektedir.

10 Ancak, ön(de) olma özelliğinin neye dayalı olduğunu her zaman açıkça göremeyebiliriz. Örneğin [li] gibi bir olası ortamda, yanünlüdeki önlüğün kendi içyapısından mı, ki bu durumda damaksıllaşmış bir ünsüzdür, yoksa yanındaki /i/’den kaynaklı mı olduğu, ki bu durumda damaksıllaşmış değil önekaymıştır, açık olmayabilir. Bu gibi belirsizlikleri çözmek için ayrıntılı sözlüksel araştırmalar yapmak yararlı olacaktır.

2. /j/ Sesi Üzerine

Bu bölüm, [damaksillaşmış] ve [damaksıl] ayrımını ortaya çıkarmak için, damaksillaşmış olmayan ama damaksıl olan /j/ sesini tartışmakta ve bu sesin Türkçede bir ünsüz olduğu görüşünü ortaya atmaktadır.

2.1. Yarıünlü Sorunu

Dünya dillerinde yarıünlülerin dağılımları ve sesbilimsel davranışları bu sesleri tanımlamada ve gruplamada bir takım zorluklar ortaya çıkarmaktadır.¹¹ Yarıünlüler kimi dillerde ünsüzlerle (örneğin Sundacada, Levi 2002), kimi dillerde (örneğin Aynucada, Hume 1994) ünlülerle örtüşebilir (bkz. Levi, 2008). Kimi dillerde de aynı anda hem ünlü hem ünsüz gibi davranabilir (örneğin Karuççada, Levi 2008). Üretken Sesbilim’de (Chomsky ve Halle, 1968), örneğin, ayırt edici özellikler açısından /w/ yarıünlüsü /u/ ünlüsü ile ve /j/ yarıünlüsü de /i/ ünlüsü ile eşdeğer kabul edilmekte, farklılıklar yalnızca seslemsel konumlara yüklenmektedir: yalnızca ünlüler seslemseldir (seslemde çekirdek olabilirler). Levin (1985) de, benzer şekilde, yarıünlüleri ve benzedikleri ünlüleri yalnızca seslemselliğe dayanarak ayırmaktadır.

Farklı bir yaklaşım olarak Hume (1995) karşımıza çıkmaktadır: Hume’a göre yarıünlüler seslemsel konumla değil ayrıntılı özellik yapılarıyla daha doğru açıklanabilir; ünlü gibi davranan yarıünlüler ünlü özellikleri içerirken, ünsüz gibi davrananlar ünsüz özellikleri içermektedir (1995: 3). Diğer bir deyişle, ünlülere benzeyenlerin özelliklerinin ünlü-yeri altında, ünsüzlere benzeyenlerin özelliklerinin de ünsüz-yeri altında olduğu ileri sürülmektedir. Levi (2000) de Hume (1995) gibi, yarıünlülerin çözümlenmesini seslem konumlarıyla kısıtlamamakta, zengin özellik yapılarına dayandırmaktadır: Ünsüzlerle örtüşen yarıünlü /j/ [dilönü] ve /w/ [dudaksıl] gibi özellikler taşıırken, ünlülerle örtüşenler, ünlüler gibi [dilarkası (dorsal)] özelliği taşımaktadır. Ancak tüm yarıünlüler [-ünsüz]dür (Levi, 2000; 2008: 1959). Benzer şekilde, Nevins ve Chitoran da (2008: 1981, 1984, 1985) çözümlenmeleri zengin özellik yapılarına dayanarak yapmakta, yarıünlüleri açıklamada [±ünlü] özelliğine başvurmaktadır (ünlülere benzeyenler (+), ünsüzlere benzeyenler ise (-) değer taşımaktadır).

Seslerin özelliklerine ve özellik yapılarına gönderim yaparak çözümlenmeler sunan diğer bir çalışma da Padgett (2008)’dir. Padgett ortaya önemli bir tartışma sunmaktadır: Ünsüzlerle örtüşen yarıünlüleri [+ünsüz] olarak belirlemek doğru ancak yetersizdir çünkü bu özellik /j/, /w/ gibi yarıünlülerin /l/, /r/ gibi akıcı ünsüzlerden ayrılmasına yetmemektedir (s. 1951). Bu nedenle Padgett, yarıünlüler ve ünlüler arasındaki farkın aslında sesbilgisel düzleme dayandığını ve sesbilimsel etkileri olduğunu savunmaktadır. Diğer bir deyişle, yarıünlü ve ünlü farkı “daralma/kısıtlanma derecesine” bağlıdır (2008: 1937). Padgett’a göre iki tür yarıünlü vardır: ünlülerden dinamikler (yoğunluk, genişlik, yükseklik gibi) açısından ayrılan yarıünlüler (“ünlüye

¹¹ Bu nedenle kimi zaman “yariünsüz” olarak da gönderim yapılabilirlerdir.

benzeyenler”) ve ünlülerden kısıtlanma nedeniyle ayrılanlar (“ünlüye benzemeyenler”). Padgett bu sesbilgisel farklılıkları gösterime de yansıtılmaktadır: İlk tür (ünlüye benzer) yarıünlüler için [j/ɥ] ve ikinci tür (ünsüze benzer) yarıünlüler için [j/w] imlerini kullanmaktadır ve “ünlü” ile “ünlüye benzer yarıünlü” farkını dinamiklere, “ünlüye benzer yarıünlü” ve “ünsüze benzer yarıünlü” farkını kısıtlanmaya, “ünlü” ile “ünsüze benzer yarıünlü” farkını da yine kısıtlanmaya yüklemektedir; sesbilgisel farklılıklara dair ayrıntıları göstermek için üç seslemlili [aia], iki seslemlili [aja] ve yine iki seslemlili [aja] biçimlerinin spektogramlarını sunmaktadır (2008: 1938). Padgett sonuç olarak, ünlüler ve ünlüye benzer yarıünlülerin ünlü türünden bir kısıtlanma, ancak ünsüze benzer yarıünlülerin ünsüz türünden bir kısıtlanma içerdiğini gözlemlemekte ve bu sesbilgisel farklılıkların da sesbilimsel gösterimlere [+ünlüsel (+vocalic)] ve [-ünlüsel (-vocalic)] türünden özelliklerle yansıtılması gerektiğini savunmaktadır. Buna göre ünsüze benzer yarıünlüler [-ünlüsel] bir özellik içerirken, ünlüye benzer yarıünlülerin (+) mı yoksa (-) mi [ünlüsel] olduğu bir açık kapı, soru olarak bırakılmıştır (2008: 1940).¹²

Yarıünlülerle ilgili bu alt bölümde değinilen çalışmalara şöyle bir bakacak olursak yalnızca seslemsel konuma dayananların kısıtlı, sesbilgisel özelliklere dayananların ise daha açıklayıcı olduğunu, çünkü ikinci tür çözümlenmelerin hem yarıünlü-ünlü farkını, hem yarıünlü-ünsüz farkını hem de yarıünlüler arası farkları (+/-) özelliklerle yansıtılabildiğini görmekteyiz (örn. Hume, 1995; Levi, 2008; Nevins ve Chitoran, 2008; Padgett, 2008). Bu çalışma da bu ikinci tür bakış açısını benimsemekte, yarıünlüleri sesbilgisel özellikleri doğrultusunda değerlendirmektedir.

2.2. Türkçedeki /j/

Bu bölüm Türkçedeki /j/ sesini hem damaksıllaşmış ünsüzlerden hem de yüksek, düz, öndil özellikli /i/ ünlüsünden ayırmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi bu ayırım hem sesbilgisel özelliklere hem de sesbilimsel davranışlara ve süreçlere dayanmaktadır.

Alanyazınında Türkçedeki /j/ sesine iki ayrı yaklaşım vardır: İlkine göre /j/ seslem konumu dışında /i/ ünlüsü ile aynı sesbilgisel özelliklere sahiptir; /i/ seslemseldir ancak /j/ değildir (Clements ve Sezer, 1982). Ergenç ve Bekâr Uzun da (2017), Türkçedeki /j/ sesini eklemeye yeri açısından /i/ ile aynı, çıkarılma biçimi açısından da bir tür sürtünücü olan bir yarıünlü olarak göstermektedir. Bu ses, seslem sonundaysa öncesindeki ünlüyle ünlü kayması oluşturmakta, ancak seslem başındaysa kayma oluşturamamaktadır (2017: 211–216) ve bu nedenle /i/ gibi bir ünlü değil yarıünlüdür.¹³

Diğer bir taraftan, Levi (2002: 389), /j/ sesinin Türkçede [+ünsüz] özelliği taşıyan bir yarıünlü olduğunu savunmaktadır. Levi, Hume (1995) çerçevesini izlemekte, /i/ ünlüsünün sessel özellik gösteriminde ünlü-yeri altında özellikler sunarken, /j/ sesinde ünsüz-yeri altında özellikler

12 Padgett’a göre [+ünlüsel], dinamikleri ve ünlüsel kısıtlanmayı ilgilendiren bir özellikse ünlüye benzer yarıünlüler de bu özellik açısından (-) değer alacaklar ve [-ünlüsel] olacaklardır.

13 Türkçedeki yarıünlülerin akustik özellikleri için bkz. Uzun, Kırcalı, Güçlütürk ve Reyhan (2018).

sunmaktadır. Bu çalışma da Levi'nin (2002) özelliklere dayalı /i/ ve /j/ ayrımını desteklemekte ancak Levi'den farklı olarak Türkçede /j/'nin bir yarıünlü değil damaksıl bir akıcı ünsüz olduğunu önermektedir. Türkçede /j/ sesinin yarıünlü yerine ünsüz olduğu savına ilk destek, aşağıda (9)'da örneklendiği gibi, /j/'nin ünlü uyumuna yansız davranışdır. Damaksıl /j/, damaksıllaşmış ünsüzlerin aksine, devinimsel ünlü uyumunun yönünü etkilememekte, hem öndil hem de arkadil ünlüleriyle birlikte bulunabilmektedir:

(9) a. çay-a [tʃajə] b. çiy-e [tʃije]

İkinci olarak, /j/ tüm ünlülerle (/i/ de dahil) seslem başında ve sonunda rahatlıkla yan yana gelebilmektedir.¹⁴ Buna karşın /i/, Türkçe ünlü boşluğuna izin vermediği için, hiçbir ünlüyle yan yana gelememektedir:

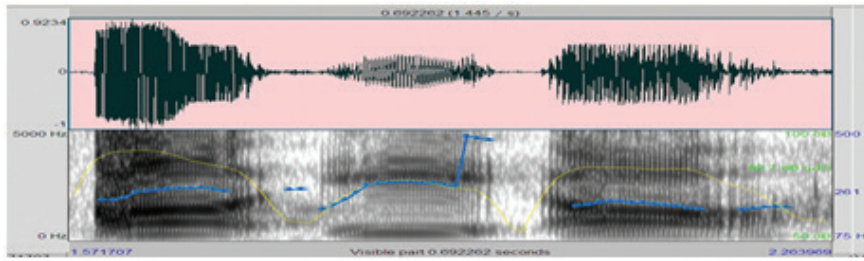
(10) a. yine [ji.ne] b. giy- [gij]
c. yün [jyn] d. tüy [tyj]
e. yön [jøn] f. öykü [øj.k^hy]
g. yeni [je.ni] h. bey [bej]
i. yıl [jɪl] j. kıy- [k^hij]
k. yut- [jut^h] l. uydu [uj.du]
m. yol [jol] n. koy [k^hoj]
o. yay [aj] p. ay [aj]

(9) ve (10)'daki örnekleri birlikte değerlendirecek olursak /j/'nin, /i/'den farklı olarak tüm ünlülerle eşdizimlilik gösterdiğini ve ünlü uyumuyla etkileşmediğini, damaksıllaşmış ünsüzlerden farklı olarak da yine ünlü uyumuyla etkileşmediğini (ancak onlar gibi hem öndil hem de arkadil ünlülerinden sonra gelebildiğini) görmekteyiz. Kısaca /j/, sıradan bir ünsüz gibi davranmaktadır. Ses özelliği yapısı ne /i/ ne de damaksıllaşmış ünsüzler gibi bir ünlü-yeri içermemektedir. Ayrıca /j/'nin sözcük başı konumda da dizimlenebilmesi, bu sesi bir yarıünlüden ayırmaktadır, yani (<ğ> yazıbirimi ile gösterilen) /ɣ/ sesinden. Türkçede /ɣ/ bir arkadil yarıünlüsüdür (örn. bkz. Ergenç, 1991; Kabak, 2007). /j/ ve /ɣ/ arasındaki diğer bir farklılık da /ɣ/ yarıünlüsünün ünlüler arasında genellikle silinmesidir (Ergenç, 1991; Kabak, 2007), örneğin *ağız* [aız] ~ [a:z] sözcüğünde olduğu gibi. /ɣ/ silinmesinin iki ünlünün yan yana dizilmesine ve bu türden bir dizilime Türkçe izin vermediğinden genellikle ikinci (yüksek) ünlünün ilk (alçak) ünlüye benzeşmesine (ve silinmesine) neden olduğu da bahsedilmektedir (bkz. Ergenç, 1991; Kabak, 2007; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017). Kısaca, Türkçede /ɣ/ bir yarıünlüden beklenen davranışlar içindeyken, /j/'nin farklı türden davranışlar sergilediğini söyleyebiliriz.

¹⁴ /j/'nin farklı seslem konumlarındaki akustik görünümleri için bkz. Ergenç ve Bekâr Uzun (2017: 212–216).

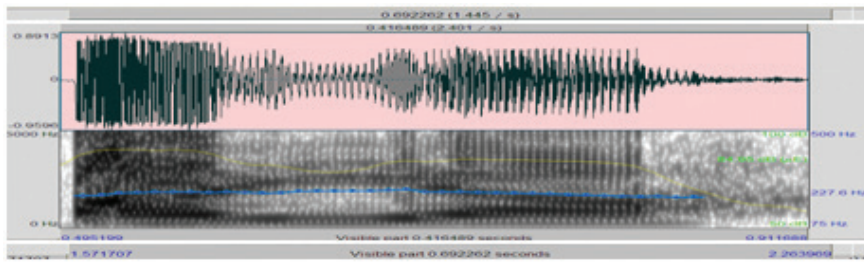
Bu çalışmaya göre, Türkçede /j/ ile ilgili yukarıda değinilen noktalar, bu sesin bir yarıünlü gibi davranmadığını göstermektedir. /j/'nin Türkçede yarıünlü yerine bir ünsüz olabileceği savı aslında sesbilgisel olarak da desteklenebilir. Aşağıda Şekil 1, 2 ve 3, Padgett (2008) çalışmasından esinlenmiş bir pilot çalışmaya ait ifadeleri gösterilmektedir. [aia], [aja] ve [ara] dizileri bir anadil Türkçe konuşucusu tarafından sesletilmiş, Sony NWZ-B142 yazılımı kullanılmış, Praat 5.1.44'te çözümlenmiştir. Ancak /j/ ile ilgili ayrıntılı akustik değerler için pilot çalışmanın ötesinde çözümlenmeler gerekmektedir (ve bu nedenle bu bölüm, çalışmanın kısıtlı tarafıdır). Örneğin, Uzun, Kırçalı, Güçlütürk ve Reyhan (2018), Türkçede yarıünlüler üzerine deneysel bir araştırma sunmakta, [j]'nin seslem sonunda ünlü kayması oluşturduğunu savunmakta ve bu sesi sertdamaksıl, sürtünücü ve ötümlü dil-öndamak özelliklerini taşıyan bir yarıünlü olarak tanımlamaktadır.

Yine de, Şekil 1, 2 ve 3'teki benzerlik ve farklılıklar, bu çalışmanın /j/ ile ilgili yukarıdaki savlarını (Bölüm 2. 2) akustik açıdan destekler niteliktedir. Bu pilot çalışma, /j/ sesinin akustik olarak /i/ ünlüsünden çok ötümlü, dişyuvasıl, çarpmalı, akıcı ünsüz [r]'ye benzediğini göstermektedir; aşağıda [aia] (uydurma sözcük), *aya* [aja] ve *ara* [ara]'nın akustik görünümleri verilmektedir.

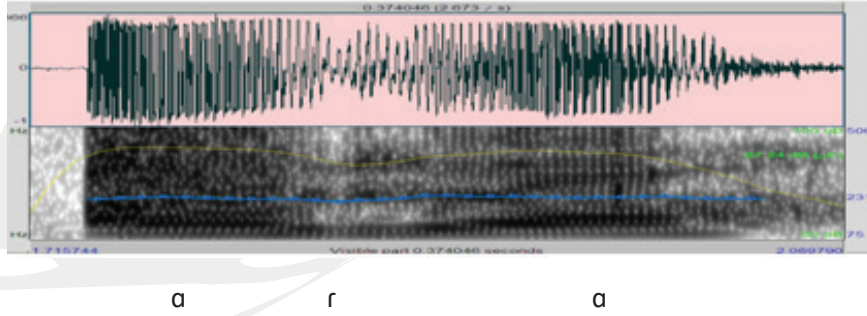
a i a

Şekil 1. Türkçede ünlüler arası [i]

a j a

Şekil 2. Türkçede ünlüler arası [j]

Şekil 3. Türkçede ünlüler arası [r]

Şekil 1’de [i] ünlüsüne ait ikinci formantta bir yükselme görmekteyiz ki bu Şekil 2 ve 3’te görünmemektedir. Bunun nedeni [i] sesinin bir öndil ünlüsü olmasıdır (öndil ünlülerinin F2 değerlerinin yüksek olması beklendiktir). Eğer [j] de [i] gibi ünlüsel bir özellik içerseydi ya da [i]’nin seslemsel olmayan biçimi olsaydı (ve başka bir farklı yanı olmasaydı) bu türden bir yükselmeyi Şekil 2’de de gözlemlerdik ancak böyle bir F2 yükselmesi yoktur. Diğer bir nokta da maksimum perde değerleri ile ilgilidir: Şekil 1’de [i] için 498 Hz, ilk [a] için 278 Hz, son [a] için de 227 Hz; Şekil 2’de en yüksek perdenin 242 Hz, ve Şekil 3’te de 241 Hz olduğunu görüyoruz. Açıkça, Şekil 1’deki en yüksek perde Şekil 2 ve 3’tekilerden çok daha yüksektir. Bu da hem sıklık hem de perde değerleri açısından [j] sesinin [i] sesine değil aslında [r] sesine benzediğini göstermektedir; bu durum Padgett’ın (2008) altını çizdiği gibi, ünlü ve ünsüz arasındaki kısıtlanma derecesi farkından ileri gelmelidir.

/j/ ile ilgili 2. Bölüm’de ele alınan sesbilimsel durumları ve sesbilgisel özellikleri düşündüğümüzde, Ünlü-yeri Kuramı çerçevesinde (Clements ve Hume 1995), Türkçedeki /j/’nin sesbilgisel özellik yapısında herhangi bir ünlü-yeri düğümü olmadığını (ünlülerin ve damaksillaşmış ünsüzlerin aksine), sıradan ünsüzlerde olduğu gibi yalnızca ünsüz-yeri düğümü olduğunu ileri sürebiliriz. Kısaca, Türkçedeki /j/, öndil (yani ünlü-yerine ait dilönü) özelliği ya da ünlü-yeri düğümü içermeyen bir ünsüzdür; bu çalışmaya göre ötümlü, damaksıl ve akıcı bir ünsüzdür, yarıünlü değildir. Hatırlayalım ki Levi de (2002, 2004) Türkçedeki /j/ sesinde bir ünlü-yeri olmadığını göstermektedir, ancak bu çalışmanın aksine, Levi, /j/’yi yine de bir yarıünlü olarak kabul etmektedir.

Diğer bir seçenek, /j/’nin akıcı değil sürtünücü bir ünsüz olabileceğidir, örneğin, Ergenç ve Bekâr Uzun (2017) ve Uzun, Kırçalı, Güçlütürk ve Reyhan (2018)’de /j/ sesi bir sürtünücüdür. Ancak ötümlülük ayrımı içeren bir dilde görülen genel davranışı, yani ötümlü bir sürtünücünün ötümsüz bir biçiminin de olması durumunu (bkz. Maddieson, 1984), /j/’de göremediğimizden, yani Türkçede /j/’nin ötümsüz bir karşıtının olmayışından, /j/ bu çalışmaya göre akıcı ünsüzlerdendir (örneğin /l/, /lʲ/, /ɹ/, /r/ gibi). Türkçedeki /j/’nin sesbilgisel özellikleri ise şu şekilde sıralanabilir:

[+damaksıl], [+akıcı], [+ünsüz kısıtlamalı], [+dilönü: ünsüzyeri], [-ağızucu]. Bu özellikler sayesinde /j/’yi, [+dilönü: ünlüyeri] içeren /i/ ünlüsünden ve damaksıllaşmış ünsüzlerden, [+ağızucu] içeren /r/ ünsüzünden, ünlüler arasında kaybolan ve [+arkadil], [+sürtünücü] içeren /ɣ/ yarıünlüsünden sesbilgisel olarak ayırt edebilir ve /j/’nin sesbilimsel olarak neden tüm bu seslerden farklı davrandığını açıklayabiliriz. Bir sonraki bölümde de Türkçedeki /j/ ile hem benzer hem de farklı yönleri olan bir başka sese, Kuzeybatı Karaycasındaki /j/’ye bakacak ve yine sesbilgisel özellik yapıları sayesinde farklılıkları çözümlenmeye çalışacağız.

Şimdiye dek belirsiz kalan bir nokta vardır: /i/ ve /j/ arasındaki benzerlik. Öyle ki kimi dillerde bu sesler birbiri yerine kullanılabilir. Bu durumu da şöyle belirleyebiliriz: Türkçede de bu iki ses benzerdir ve kimi konuşmacılarda ve ifadelerde /i/’den sonra gelen /j/ silinebilmektedir, örn. *iyi* sözcüğü hem [iji] hem de [i:] biçiminde sesletilebilir. Bunun öncelikli nedeni bu iki sesin de eklememesinin dilin oldukça öne giden bir devinimini içermesidir: Her iki ses de öndil bölgesine aittir. Bunun dışında iki sesin eklememesi de dilin damağa çok yaklaşmasını içermektedir: İki ses de yüksektir. Ancak bu öndillik ve yükseklik aynı değildir: /i/ bir ünlü olarak “ünlüyeri” dilönü ([+dilönü: ünlüyeri]) ve [yüksek] özelliklerini içerirken, /j/ bir ünsüzdür, ünsüz kısıtlaması vardır ve “ünsüzyeri” dilönü ([+dilönü: ünsüzyeri]) ve [yüksek] özelliklerini içerir.

2.3. Kuzeybatı Karaycasında /j/ ve Ünsüz Uyumu

Kuzeybatı Karaycası, Türkçe ve diğer Türk lehçelerindeki devinimsel ünlü uyumundan farklı olarak, damaksıllaşmış özelliğine dayalı bir tür ünsüz uyumu göstermektedir (Hansson, 2007; Kowalski, 1929; Nevins ve Vaux, 2004).¹⁵ Bu farklı tür uyumda bir sözcükteki tüm ünsüzler ya [+damaksıllaşmış] ya da [-damaksıllaşmış] olabilmektedir. Örneğin, aşağıda (12a)’da tüm ünsüzlerin damaksıllaşmış ünsüz olduğunu, bunun tersine (12b)’de de ünsüzlerin damaksıllaşmamış olduğunu görüyoruz. Bu uyumla ilgili önemli diğer bir nokta da uyuma ünlülerin dahil olamamasıdır: Çünkü damaksıllaşmış ünsüzlerle arkadil ünlüleri de birlikte gelebilmektedir ve bu ünlülerde herhangi bir önekayma gerçekleşmemektedir. Hansson’ın (2007: 92, örnek (3)) gösterdiği gibi, aşağıda (12a)’da örneğin, damaksıllaşmış ünsüzler /o/ ve /a/ gibi arkadil ünlüleriyle yan yana gelebilmektedir.

	Kuzeybatı Karaycası:	Türkiye Türkçesi:	
(12)	a. [k ^h ozj-ɫar ^j -im ^j -dʲan ^j]	[gözlerimdɛn]	göz-ler-im-den
	b. [at-lʲar-ım-dan]	[atlarımɛn]	at-lar-ım-dan

Türkçedeki devinimsel ünlü uyumunu ve Karaycadaki damaksıllaşmaya dayalı ünsüz uyumunu karşılaştırdığımızda, öncelikle uyumların katılımcılarının farklı olduğunu görüyoruz:

¹⁵ Karayca üzerine daha çok veri ve başka tartışmalar için bkz. Stachowski (2009) ve Gülsevin (2013).

Türkçede ünlüler ve yalnızca damaksillaşmış ünsüzler, Karaycada ise yalnızca ünsüzler. Hedef özelliğe baktığımızda ise iki uyumun da aslında aynı özelliği hedeflediğini göreceğiz: Türkçedeki uyumun hedeflediği özellik, yukarıda sık sık değinildiği gibi, ünlüyerine ait dilönüdür: [dilönü: ünlüyeri]. Bu çalışmaya göre her ne kadar tüm ünsüzler dahil olsa da, Karaycadaki uyumun hedef özelliği de aynıdır: [dilönü: ünlüyeri]. Bu savın şu şekilde iki nedeni vardır: Öncelikle Karaycada damaksillaşmış ünsüzlerin ardından gelen öndil ünlüleri genellikle arkaya kaymakta ve arkadil ünlüsüne dönüşmektedir.¹⁶ İkinci olarak, Karaycadaki /j/ sesi ünsüz uyumuna yansız davranmakta, uyumla herhangi bir etkileşime girmemektedir; /j/ hem damaksillaşmış hem de damaksillaşmamış ünsüzlerle birlikte belirebilmektedir, aşağıda (13)'te görüldüğü gibi (örnek: Hansson, 2007, örnek (4)):

(13)	Kuzeybatı Karaycası:	Türkiye Türkçesi:	
	a. [juz ^l -l ^{ar} -ij-n ⁱ]	[jyzlerini]	yüz-ler-in-i
	b. [joldaf-im]	[joldafım]	yoldaş-ım

Karaycadaki ünsüz uyumunun artzamanlı gelişimine baktığımızda, bu uyumun belirli evreler atlattığını ve uyuma başlangıçta yalnızca ünlülerin katıldığını söyleyebiliriz (Hansson, 2007: 92–95). Bunu izleyen dönemde, ünsüzlerin ardışık ünlülerden etkilenecek uyuma katıldığı, öndil ünlülerinin yanında bulunan ünsüzlerin de mutlaka uyumla etkileştiği gözlemlenmiştir. Bu ikinci süreç, bu çalışmaya göre (ortama dayalı) önekaymadır. Daha sonraki dönemde ise uyumda ünlüler dışlanarak uyuma yalnızca ünsüzler dahil olmaya başlamıştır. Hansson'ın sunduğu örnekler göre, yine bu dönemde ünlülerin [dilönü: ünlü-yeri] özelliği de önlerindeki ünsüzlerce belirlenmiş, yani arkadil ünlüleri damaksillaşmış ünsüzlerden sonra öndil ünlüsüne dönüşmeye başlamıştır. Bu çalışmaya göre bu süreç de (ortama dayalı) ünlü önekaymasını ve damaksillaşmış ünsüzlerin sesbirimselleşmesini içermektedir. Bir sonraki dönem de, yukarıda (13a)'da örneklendiği gibi, damaksillaşmış ünsüzlerin ardından gelen öndil ünlülerinin arkadil özelliği edindiği süreci kapsamaktadır, ki bu da bu çalışmaya göre bir tür benzeşmezlik sürecidir.

Karaycadaki söz konusu ünsüz uyumu süreci günümüz örneklerinde ünsüzleri ilgilendirdiğine ve damaksillaşmış ünsüzleri izleyen öndil ünlüleri genellikle arkadil ünlüsüne dönüştüğüne göre, bu uyumdaki hedef özellik ünlü-yerine ait dilönü özelliğidir ve [+öndil] özelliği içeren ünlüler uyumdan dışlanarak [-öndil] özelliği edinerek arkadil ünlüsüne dönüşmektedir. Bu çalışmanın, bu uyum sürecine benzeşmezliği de dahil etmesinin nedeni budur. /j/ sesi ise, ünlü-yerine ait dilönü özelliğini hedefleyen bu ünsüz uyumundan etkilenmemektedir, çünkü bu çalışmaya göre, Karaycadaki /j/ de Türkçedeki /j/ gibi herhangi bir ünlü-yeri özelliği

¹⁶ Hansson'ın (2007) çalışmasında bu şekilde arkaya kaymayı (ve arkadil özelliği edinmeyi) gösteren pek çok örnek görülebilir.

içermemektedir. Ancak Karaycadaki /j/ Türkçedeki /j/ ile tamamen aynı değildir: Yukarıda örneklendiği gibi, Karayca /j/ hem damaksıllaşmış (yani ünlü-yeri özelliği taşıyan) hem de damaksıllaşmamış (ünlü-yeri özelliği taşımayan, sıradan) ünsüzlerle birlikte, ünsüz uyumuyla hiç etkileşmeden, yan yana gelebilmektedir. Bu da Karaycadaki /j/'nin (ne ünlü gibi ne de ünsüz gibi davranmadığından) bir yarıünlü olduğunu göstermektedir: Ne damaksıllaşmaktadır ne de arkaya kaymaktadır. Bu ses ne tür bir yarıünlüdür diye düşünecek olursak da, örneğin Levi (2004) ve Padgett (2008) çalışmalarındaki sınıflandırmalara göre, Karaycada “ünsüze benzer” türden bir yarıünlü olduğunu söyleyebiliriz, çünkü /j/ ünlülerle aynı seslemde yan yana bulunabilmektedir (bkz. (13)). Karaycadaki /j/ sesinin özelliklerini ise şöyle sıralayabilir, [+damaksıl], [-ünsüz kısıtlamalı], [+dilönü: ünsüz-yeri], [-ağızucu], bu şekilde de Türkçedeki /j/ ile hem benzeyen hem de benzemeyen yanlarını açıklayabiliriz.

3. Sesbilimsel Uyuşma: Belirlenme Yayılmaya Karşı

Bu çalışma, uyumu (harmony), van der Hulst ve van de Weijer (1991), Kabak (2007, 2011) ve Ajiboye ve Pulleyblank (2008) çalışmalarında olduğu gibi bir tür dilbilgisel uyuşma (agreement) süreci olarak değerlendirmektedir. Bu da demektir ki sesbilimsel uyuşma, hedeflenen özellikler, tetikleyiciler ve koşullar içeren etkin bir sesbilimsel süreçtir.

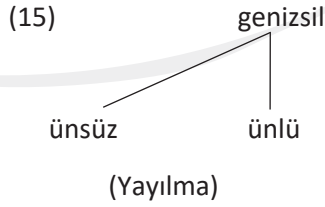
İki ayrı tür sesbilimsel uyuşmadan bahsedilebilir aslında: belirlenmiş özelliklerin birlikte kullanılmasını içeren uyuşma (belirlenme) ve bir özelliğin yakındaki başka yere/yerlere yayılmasını içeren uyuşma (yayılma). Bu çalışmaya göre hem Türkçedeki hem de Kuzeybatı Karaycasındaki uyumlar belirlenme içeren (belirlemeli) uyuşma türleridir. İki durumda da belirli bir özelliği içeren seslerin birlikte kullanımı söz konusudur (hedef özelliğin bir sestem diğer seslere yayılması yerine).¹⁷ Ancak Türkçede ve Karaycada, uyuşmadaki koşullar aynı değildir: Türkçede hem ünlüler hem de damaksıllaşmış ünsüzler içerilirken, Karaycada yalnızca ünsüzler içerilmekte, ve damaksıllaşmış ünsüzlerin olduğu sözcüklerde de öndil ünlüleri genellikle arkadil ünlüsüne dönüşmektedir.¹⁸ İki uyumda da benzerlik (aynı özellik), yerellikten (yakın olma) daha önemlidir çünkü yalnızca kökler değil tüm sözcük biçimleri uyumlanmaktadır.

Türkçe ve Karaycadaki belirlemeli uyumu, yayılmalı uyumdan şöyle ayırabiliriz: Yayılma, örneğin, sesbilgisel ortama bağlı olarak arkadil ünsüzlerinin yanlarındaki öndil ünlüleri nedeniyle [+arkadil] özelliğini bastıran bir [+öndil] özelliği edinmesini içerir. Yani, arkadil ünsüzlerinin özellik yapılarında var olmayan [+öndil] özelliği, ardışık ünlüden bu gibi ünsüzlere yayılarak önekayma sürecini gerçekleştirmektedir. Kısaca sesbilimsel uyum yayılma içerebilir (önekayma) ancak zorunda değildir (Türkçe ve Karaycadaki uyumlar, bu çalışmaya göre, yayılmasızdır). Bu çalışmaya göre, uyum bir amaç ya da bir gereklilikten, yayılma bu amaca giden yollardan biridir yalnızca.

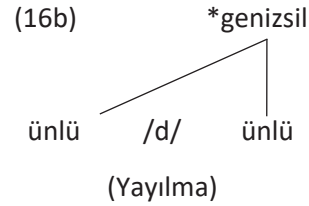
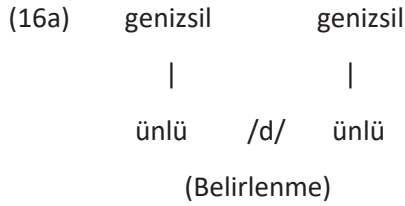
17 Nevins ve Vaux (2004) ise Karaycadaki uyumun “yayılmaya” dayalı olduğunu düşünmektedir.

18 Hansson (2007) bu duruma kimi istisnaların olduğunu ifade etmekte ancak örneklememektedir.

Uyumu ve yayılmayı birbirinden ayıran diğer bir çalışma da Ajiboye ve Pulleyblank'ın (2008) çalışmasıdır. Ajiboye ve Pulleyblank, bir Yoruba lehçesi olan Mobada, genizsil ünlülerin kendilerinden önce gelen yüksek ünlülerin ve ötümlü ünsüzlerin [+genizsil] duruma gelmesine neden olduğu (sola doğru ilerleyen) genizsil uyumunu incelemekte ve olası iki tür gösterimden bahsetmektedir: yayılma içeren ve içermeyen. Mobadaki uyum bir genizsil ünlüdeki [+genizsil] özelliğinin aynı seslemde bulunan bir (ötümlü) ünsüze ya da ünlüye aktarımını içermektedir, bkz. (15) (Ajiboye ve Pulleyblank 2008: 9):

Genizsil ünlü ve hedeflenen diğer ses arasında uyuma girmeyen bir başka ses varsa, örneğin bir ötümsüz ünsüz varsa, bu durumda aradaki ünsüz etkilenmeden uyum süreci gerçekleşmektedir, *ĩdũ* 'kötü böcek' sözcüğünde olduğu gibi (burada genizsil /ũ,/ öndeki /i/ sesini etkilemektedir, ancak aradaki ötümsüz /d/ etkilenmemektedir). Ajiboye ve Pulleyblank (2008: 9) bu gibi bir durumu aşağıda (16a)'daki gibi göstermektedir, (16b)'nin aksine:

Ajiboye ve Pulleyblank, *ĩdũ* gibi ifadelerin gösteriminde, iki benzeyen seste ardışıklık olmadığından (16b)'deki gibi bir yayılmanın olamayacağını, (16b) gibi bir gösterimin dilbilgisidışı olacağını öne sürmektedir ve (16a)'daki gösterimi önermektedir. (16a)'daki gibi yayılma içermeyen bir uyum, bu çalışmadaki görüşü de destekler niteliktedir. Diğer bir deyişle, Ajiboye ve Pulleyblank de uyumun yayılan özellikler yerine belirlenmiş özelliklerin birlikteliğiyle gerçekleşebileceğini göstermektedir. Türkçedeki ünlü uyumu ve Karaycadaki ünsüz uyumu da, ardışıklık gerektirmediğinden ve uyuşanlar arasında yansız/etkisiz elemanlar rahatlıkla girebildiğinden, (16a)'daki gibi, yayılma içermeyen, sesbilimsel dökümde belirlenmiş olan özelliklerin birlikte kullanımını içeren türden iki ayrı uyuşmayı örneklemektedir.

Sonuçlar

Bu çalışma Türkçedeki ünlü uyumuna ve Kuzeybatı Karaycasındaki ünsüz uyumuna bakarak, kimi ünsüzlerin normalde ünlülerde bulunan bir özelliği, [dilönü: ünlü-yeri] özelliğini, içerebileceğini göstermiş ve Ünlü-yeri Kuramı'nı (Clements ve Hume, 1995) iki Türk lehçesinden verilerle desteklemiştir. Sesbilimsel çözümlenmeler yaparken sesbilgisel ayırt edici özelliklerin ve bu özelliklerin düzenlenmesinden oluşan sessel özellik yapısının önemi ve açıklayıcılığı vurgulanmıştır. Örneğin, yalnızca [dilönü] yeterince açıklayıcı olmadığından, bunun yerine [dilönü: ünlü-yeri] ya da [dilönü: ünsüz-yeri] gibi daha ayrıntılı tanımlamalar ve özellik yapıları gereklidir. Türkçedeki ve Karaycadaki uyumlarda hedeflenen özelliği [dilönü] olarak düşünmek /j/ sesinin [dilönü] özelliği içerdiği halde iki uyuma da neden yansız olduğunu açıklayamamak demektir. Hedef özelliği [dilönü] yerine [dilönü: ünlü-yeri] olarak değiştirdiğimizde ise bu durumu rahatlıkla açıklayabiliriz: /j/ [dilönü: ünsüz-yeri] içerdiğinden uyumlu etkileşmemektedir. Benzer şekilde, damaksıllaşmış ünsüzler de [dilönü: ünlü-yeri] özelliği içerdiğinden iki uyumda da uyuma giren seslerdendir.

Çalışma diğer bir taraftan /j/ sesini Türkçede hem /i/, hem /j/, /t/ gibi damaksıllaşmış ünsüzler hem de /r/ ile karşılaştırmış ve /j/'nin damaksıl bir akıcı ünsüz olduğu sonucuna varmıştır.

Kuramsal sesbilimsel açıdan, çalışma [damaksıl] ve [damaksıllaşmış]'ı iki ayrı ayırt edici sessel özellik olarak, ancak önekaymayı (ya da önekaymış olmayı) yalnızca ortama/ardışıklığa dayalı bir tür yayılma/benzeşme süreci olarak değerlendirmiştir.

Hem Türkçe hem de Karayca uyumları [dilönü: ünlü-yeri] özelliğini hedef özellik olarak belirlediğinden bu özelliği içeren ünlü ve ünsüz tüm seslerin bir doğal sınıf oluşturduğu da diğer bir sonuçtur. Bu doğal sınıf da “ünlü-yeri dilönü özelliği içerenler” ya da kısaca “öndil sesleri (öndil ünlü ve ünsüzleri)” olarak tanımlanabilir.

Konuyla ilgili gelecekte yapılacak çalışmaların amaçlarından biri ise damaksıllaşma sürecinin ünsüzleri ünlülere yaklaştırmada, [+öndil] özelliği katmanının dışında başka ne gibi etkilerinin olduğunu ortaya çıkarmak olmalıdır.

Kaynakça

- Ajibóyè, Ö. ve Pulleyblank, D. (2008). *Mòbà nasal harmony*. 22. 11. 2018, <https://linguistics.ucla.edu/people/hayes/251VowelHarmony/Readings/AjiboyePulleyblankMoba2008.pdf>
- Chomsky, N. ve Halle, M. (1968). *The sound pattern of English*. Cambridge: MIT Press.
- Clements, G. N. ve Sezer, E. (1982). Vowel and consonant disharmony in Turkish. H. van der Hulst ve N. Smith (Yay.), *The structure of phonological representations (Part II)*, (ss. 213–255). Dordrecht: Foris Publications.

- Clements, G. N. 1985. The geometry of phonological features, *Phonology Yearbook 2*, 225–252.
- Clements, G. N. ve Hume, E. (1995). The internal organisation of speech sounds. J. Goldsmith (Yay.), *The handbook of phonological theory*, (ss. 245–306). Oxford: Blackwell.
- Crothers, J. ve Shibatani, M. (1980). Issues in the description of vowel harmony. *Vago 1980*, 63–88.
- Demircan, Ö. (1996). *Türkçenin sesdizimi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ergenç, İ. (1991). <ğ> üzerine. A. Sezer ve S. Koç (Yay.), *Dilbilim Yazıları 91*, (ss. 51–56). Ankara: Usem.
- Ergenç, İ. (1995). *Konuşma dili ve Türkçenin söyleyiş sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Ergenç, İ. ve Bekâr Uzun, İ. P. (2017). *Türkçenin ses dizgesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Erguvanlı Taylan, E. (2015). *The phonology and morphology of Turkish*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Gülsevin, S. (2013). Karay Türkçesinin kendine has özellikleri ve Türk lehçeleri arasındaki yeri, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi (36)*, 207–222.
- Hansson, G. O. (2007). On the evolution of consonant harmony: The case of secondary articulation agreement, *Phonology (24)*, 77–120.
- Hulst, H. van der ve Weijer, J. van de. (1991). Topics in Turkish phonology. H. Boeschoten ve L. Verhoeven (Yay.), *Turkish Linguistics Today*, (ss. 11–59). Leiden: E. J. Brill.
- Hume, E. (1994). *Front vowels, coronal consonants and their interaction in Nonlinear Phonology*. London: Garland.
- Hume, E. (1995). Representing the duality of glides. G. Tsoulas ve L. Nash (Yay.), *Les Actes du Congrès: Langues et Grammaire*. Paris: Université de Paris.
- Hume, E. ve Odden, D. (1996). Reconsidering [consonantal], *Phonology (13)*, 345–376.
- Kabak, B. (2007). Hiatus resolution in Turkish: an underspecification account, *Lingua (117)*, 1378–1411.
- Kabak, B. (2011). Turkish vowel harmony. M. van Oostendorp, C. Ewen, E. Hume ve K. Rice (Yay.), *The Blackwell companion to phonology 5*, (ss. 2831–2854). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Kardeştüncü, A. B. (1983). Vowel harmony and gerundive compounds in Turkish. *Acta Linguistica Hafniensia 18.1*, 55–64.
- Keating, P. ve Lahiri, A. (1993). Fronted velars, palatalized velars and palatals, *Phonetica (50)*, 73–101.
- Kowalski, T. (1929). *Karaimische texte im dialekt von Troki*. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci.
- Levi, S. V. (2000). *Glides, laterals, and Turkish vowel harmony* (Yüksek Lisans Tezi). University of Washington.

- Levi, S. V. (2002). Glides, laterals, and Turkish vowel harmony. M. Andronis, C. Ball, H. Elston, S. Neuval (Yay.), *Proceedings of the Chicago Linguistics Society 37*, (ss. 379–394). Chicago: Chicago Linguistics Society.
- Levi, S. V. (2004). *The representation of underlying glides: a cross-linguistic study* (Doktora Tezi). University of Washington.
- Levi, S. V. (2008). Phonemic vs. derived glides, *Lingua (118)*, 1956–1978.
- Levin, J. (1985). *A metrical theory of syllabicity* (Doktora Tezi). MIT.
- Maddieson, I. (1984). *Patterns of sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nevins, A. ve Vaux, B. (2004). Consonant harmony in Karaim. A. Csirmaz, Y. Lee ve M. Walter (Yay.), *The Proceedings of the workshop on Altaic formal linguistics, MITWPL 46*, (ss. 175–194). Cambridge: MIT Working Papers in Linguistics.
- Nevins, A. ve Chitoran, I. (2008). Phonological representations and the variable patterning of glides, *Lingua (118)*, 1979–1997.
- Oflazer, K. ve Inkelas, S. (2006). The architecture and the implementation of a finite state pronunciation lexicon for Turkish, *Computer Speech and Language (20)*, 80–106.
- Padgett, J. (2008). Glides, vowels, and features, *Lingua (118)*, 1937–1955.
- Stachowski, K. (2009). The discussion on consonant harmony in northwestern Karaim, *Türkbilig (18)*, 158–193.
- Uzun, İ. P., Kırçalı, E., Güçlütürk, Y. ve Reyhan, K. (2018). Yarı ünlülerin sesin üretimi ve işitsel algılama süreçlerinde Türkçe öğretimindeki rolü. Uluslararası Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Kurultayı (UTEOK2018). 4-6 Ekim, 2018, Ankara.
- Yavaş, M. (1980). Some pilot experiments on Turkish vowel harmony. *Research on Language and Social Interaction 13*. 543–562.